

Šefčík, Ondřej

Trubeckého "Schwesterreihen" a jejich syntagmatické alternace

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2002, vol. 51, iss. A50, pp. [39]-45

ISBN 80-210-2819-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100908>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ONDŘEJ ŠEFČÍK

TRUBECKÉHO „SCHWESTERREIHEN“ A JEJICH SYNTAGMATICKÉ ALTERNACE

Trubeckého zásadní práce *Grundzüge der Phonologie* (1939) znamenala velký přelom ve vývoji fonologie jako samostatné lingvistické disciplíny pracující s formou znaku. Český překlad této studie nikdy nevyšel, zato však J. M. Kořínek vydal roku 1948 svůj slovensky psaný *Úvod do jazykospytu*. Tato popularizující a nedokončená (posmrtně vyšlo vlastně jen torzo šířeji koncipovaného díla) práce vlastně jen převzala a přetlumčila základní Trubeckého postřehy pro tehdejšího československého čtenáře. V roce 2000 se Kořínkova práce (v českém překladu) dočkala přepracování (v některých místech zásadního) z pera předního brněnského lingvisty A. Erharta a vyšla pod novým a vzhledem k torzovitosti původní Kořínkovy práce přesnějším názvem *Úvod do fonologie*.

N. S. Trubeckoj rozlišuje tři skupiny konsonantických příznaků: lokalizační příznaky (*Lokalisierungseigenschaften*), překážkové příznaky či spíše příznaky způsobu překonání překážky (též modální příznaky – *Überwindungseigenschaften*) a rezonanční příznaky (*Resonanzeigenschaften*).

Termín *sdužené řady* (*Schwesterreihen*) používá Trubeckoj pro takové případy organizace lokalizačních příznaků, kdy mezi dvěma lokačními řadami konsonantů existuje jednodimenzionální ekvipolentní protiklad (Trubeckoj 1939: 117-122). V poznámce pak Trubeckoj dodává, že patrně existují i sesterské řady skládající se ze tří lokačních řad (jmenuje např. jazyk chinook). Takové dvojdimenzionální systémy pak nejsou v Trubeckého terminologii v ekvipolentním, ale v graduálním protikladu. Definice sdužených řad je tedy v *Grundzüge* bezprostředně odvozená od aplikace Trubeckého teorie fonologických opozic.

O možnosti neutralizace sdužených řad Trubeckoj mluví v zásadě mimo chodem. A ačkoliv Trubeckoj tuto otázku přímo nezdůrazňuje, domníváme se, že můžeme hovořit o sdužených řadách právě jen v tom případě, kdy existuje pravdělná syntagmatická neutralizace sduženosti, tj. příznaková sdužená řada je neutralizována v lokaci na méně příznakovou sduženou řadu. V případě neexistence syntagmatické neutralizace lokace se jedná o poměr jiný než sdužený (např. o dvě základní řady – fonetika s tím nemá co dělat, v jednom jazyce mohou být dvě lokační řady k sobě sdužené, v jiném tytéž řady jsou řadami základními).

Sdružené (dvoučlenné) řady sepjaté opozicí základní řady oproti příznakové řadě (tj. základní řadě zatížené dalším příznakem vedle základního lokačního) podléhající vzájemné neutralizaci lokace musíme ale nutně pokládat za spjaté protikladem privativním, neboť pokud funguje mezi sdruženými lokačními řadami neutralizace, nelze je dle našeho soudu považovat za řady ekvipolentní. V tomto pojetí sdružených řad ostatně nejsme první, pro latinu (s níž budeme dále pracovat) tak uvažoval před námi již Horecký (1949: 21).

V této studii se pokusíme ukázat na vybraných příkladech, jak vlastně funguje distribuce fonémů sdružených řad v segmentálních řetězcích a jaké syntagmatické alternace (zejména pak neutralizaci lokace) u členů sdružených řad sledáváme.

Na Trubeckého shrnutí otázky sdružených řad je pozoruhodné i to, co tam chybí. V Trubeckém totiž postrádáme aplikaci systému sdružených řad na staré indoevropské jazyky v otázce tzv. ide. guturál (moderněji řečeno velár). Můžeme se patrně právem domnívat, že toto „chybění“ není náhodné, ale naopak spíše programové – Trubeckoj v rejstříku slovo „indoevropský“ ani nemá – a vyjadřuje strukturalistickou výzvu mladogramatickému bazírování na historické jazykovědě, výzvu spočívající v okázalém ignorování oblastí výzkumu klíčových pro mladogramatiky. Přitom skutečně právě Trubeckého charakteristika sdružených řad mohla řešení otázky ide. velár hodně přinést a naopak, neuvedení některého příkladu na sdružené řady na materiálu z nějakého starého ide. jazyka (například tehdejšími lingvistům nepochybně dobře známé latiny) by jistě vylepšilo i Trubeckého argumentaci, založenou jinak často na exotických a málo známých jazycích. Vlastně Trubeckým jediný zmíněný starý ide. jazyk je staroindičtina a to na samém konci apendixové poznámky vyvedené menším písmem (Trubetzkoj 1939: 122).

Systém sdružených řad je vlastní starým indoevropským jazykům, přičemž rozeznáváme hned dva systémy sdruženosti, přitom pro každý konkrétní ide. jazyk rozeznáváme nejvýše jednu dvojici sdružených řad. Podle těchto dvojic pak dokonce můžeme klasifikovat indoevropské jazyky do větších rodin. Jednou rodinou jsou ty jazyky, které mají sdruženou řadu (prосто)velární a palatovelární, tyto jazyky označujeme jako *satemové*. Druhou rodinou jsou ty jazyky, které mají sdruženou řadu (prосто)velární a labiovelární, tyto jazyky označujeme termínem *kentumové*. Pozoruhodné je, že prostým velárám a palatovelárám *satemových* jazyků odpovídají prosté veláry *kentumových* jazyků a labiovelárám a prostým velárám *kentumových* jazyků zase *satemové* veláry. Tento poměr můžeme (i s usouvztažením k modelovým rekonstruovaným indoevropským fonologickým komponentům) graficky vyjádřit takto (kapitálka vyjadřuje všechny okluzívy dané lokační řady):

komponenty sd. řad v ide. jazycích	satemové jazyky	kentumové jazyky
labioveláry		K''
prosté veláry	K	K
palatoveláry	K'	

Rekonstrukce indoevropského modelu nás však nyní bezprostředně nezajímá (byť otázka, zda je vhodnější počítat v modelovém prajazyce s třemi či dvěma sdruženými řadami je jistě zajímavá). Předvedeme raději zmíněné alternace sdružených řad (tedy zvláště neutralizaci lokace) na jazycích, v nichž se, byť možná na fonologické periférii, uchovaly.

Kentumový jazyk nám zastoupí latina, na jejím materiálu můžeme neutralizaci lokačních řad docela dobře předvést. Příklady předvedeme jak pro neznělou labioveláru /kʰ/, tak i pro znělou labioveláru /gʰ/. Upozorníme předem, že latina labioveláru /kʰ/ zapisovala dvěma literami (*qu*), veláru /k/ literou *c*. Naše alternace tedy jsou tedy v latinských textech vyjádřeny v literách takto: *qu* ~ *c*. V případě litery *u* v skupině liter *qu* nejde o sonantu ani o vokál, jak přesvědčivě ukázali mnozí, nejlépe pak s odvoláním i na antické autority a metrická pravidla latiny třeba Horecký (1949: 20), ale o grafickou specifikaci předchozí litery. Čecha, uvyklého na dvouliterové *ch*, vyjadřující velární neznělou spirantu /x/, tato představa jistě nepřekvapuje. Obdobný vztah mezi literami a fonémem pak platí pro grafické zachycení fonologického komponentu /gʰ/, v písmu reprezentovaného skupinou liter *gu* a s alternací liter: *gu* ~ *g*.

Latinská /k/ a /kʰ/ jsou fonémy v intencích pražské školy jak na začátku, tak i uvnitř slova:

locor „jsem umístěn“ × *loquor* „říkám“

cantus „zpěv“ × *quantus* „kolik (jak mnoho)“

Obdobně pak i /g/ a /gʰ/ jsou fonémy (srov. Horecký 1949: 22-23):

pinge „maluj“ × *pingue* „tlusté“

lingās „ať lížeš“ × *linguās* „jazyky“

Alofon [kʰ] se nikdy nevyskytuje na konci latinského slova. Foném /kʰ/ je (v nesčetných případech výskytu jako posledního komponentu ve slově) realizován bez výhrady jako [k], je tedy neutralizován v lokaci: *neque* ~ *nec*, *atque* ~ *ac* (v druhém případě včetně zjednodušení konsonantického trsu).

Dierém má tedy v latině schopnost neutralizace lokace sdružených řad na méně příznakovou, což je v latině řada prostovelární. Vyjádřeno názorně:

- *K* + # → *K* (*hic* = *hik* + #)

- *Kʰ* + # → *K* (*nec* = *nekʰ* + #)

Možnosti takové neutralizace jsou ovšem velmi řídké, což je způsobeno především tou okolností, že se v latině okluzivy vůbec vzácně vyskytují na konci slova.

Mnohem produktivnější je alternace kořenové finální labioveláry před konsonantem způsobujícím neutralizaci lokace (tedy před sykavkou a okluzívou) v kmenotvorbě. Typické mohou být doklady z tvoření sloves na příkladu supina (*t*-formant) a (sigmatického) perfekta (*s*-formant odpovídající ide. sigmatickému aoristu).

	ind. ps.	supinum	perfektum
„vařit, péci“	<i>coquō</i>	<i>coctum</i>	<i>coxi</i>
„zhášet“	<i>ex-stinguō</i>	<i>ex-stinctum</i>	<i>ex-stinxī</i>

Alternace lokačních řad probíhají naprosto pravidelně podle schémat:

	<i>t-</i>	<i>s-</i>
<i>-k^h</i>	<i>kt</i>	<i>ks</i>
<i>-g^h</i>	<i>kt</i>	<i>ks</i>

Uzavřeme zde naše pozorování latinského systému sružených řad s tím, že vykazuje naprosto pravidelné neutralizace lokace sružených řad před dierémem, dentálou a sykavkou a přejděme na staroindičtinu, která má satemový systém sružených řad.

Rekonstruovaná neznělá palatovelára **k* je ve staroindičtině reprezentována primárně (intervokalicky) *ś*, rekonstruovaná znělá palatovelára **g* pak *j*, rekonstruovaná znělá palatovelára **gh* potom je realizována primárně jako *h*. Přitom o posledně jmenovaných komponentech platí, že mohou být i reprezentanty i mladších palatalizovaných velár *g* respektive *gh*. Jak dále uvidíme, ve staroindičtině je vytvořen ještě jeden, mladší systém sružených řad, zajímavě se prolínající se starým systémem satemovým.

Jak jsme se již výše uvedli, Trubeckoj se zmiňuje ve svém výkladu o staroindičtině, jeho výklad (vlastně dvě věty) je ale stručný a nepřesný. Trubeckoj si totiž všímá toho, že staroindičké sykavky mají silnou vzájemnou syntagmatickou alofonii a uvažuje nad tím, zda se nejedná o doklad graduálního trojčlenného systému sružených řad. Zde se Trubeckoj mýlí a tento omyl (pokud jej tak lze nazvat) Trubeckého plyne z jeho představy o sykavkách jako o samostatné lokační řadě (poprvé na s. 115). Sykavky ve staroindičtině (stejně jako v jiných indoevropských jazycích) jednoznačně jsou samostatnou konsonantickou sonoritní třídou vedle okluzív, nazál a sonant.

Sykavkový alofon [ś] není vždy realizací fonému /ś/ – před *c* je variantou *s* (např. *ścand-* „svítit“).

V pozici na konci slova (před dierémem) a před *s-* a (neznělou) okluzívou se foném *ś* realizuje v lokačně neutralizovaném alofonu. V závislosti na znělosti následujícího komponentu je pak tento lokačně neutralizovaný alofon neznělý či znělý.

<i>-ś</i>	+	<i>t</i>	→	<i>śt</i>	<i>j</i>	+	<i>t</i>	→	<i>śt</i>
<i>-ś</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>(d)dh</i>	<i>j</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>ddh</i>
<i>-ś</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>dbh, gbh</i>	<i>j</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>dbh</i>
<i>-ś</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kś</i>	<i>j</i>	+	<i>s</i>	→	<i>śs, kś</i>
<i>-ś</i>	+	#	→	<i>ś, k</i>	<i>j</i>	+	#	→	<i>ś</i>
<i>h</i>	+	<i>t</i>	→	<i>dh</i>					
<i>h</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>dh</i>					
<i>h</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>dbh</i>					
<i>h</i>	+	<i>s</i>	→	<i>śs, kś</i>					
<i>h</i>	+	#	→	<i>ś</i>					

Např: *drś-*: *drśtá-*, *drkśam*, *-drk*; *viś-*: *viś*, *viđbhīh*, *diś-*: *digbhyaś*, *didiđđhi*; *yaj-*:

iṣṭá-, *yáksat*, (*rtv-*)*ík* (!); *rāj-*: *rā́t*, *rā́dbhyaḥ*, *rā́tsu*; *vah-*: *ūdhá-*, *ūdhvam*, *ávāksī*, *vā́t*; *sah-*: *ṣadbhyaḥ*, *ṣatsú*, *ṣā́t* etc.

Pozn.: Neznělé aspiráty (vlastně se jedná jen o *th*) sice způsobují neutralizaci lokace, doklady na ní jsou ale tak vzácné, že ji z našich přehledů pro zjednodušení vypouštíme nyní i dále.

Jak jsme již výše uvedli, tato alternace velární a palatovelární (indoevropské) sdružené řady je alternací starou, vedle které byla po provedení obecně indoiránské palatalizace velár a odstranění nevysokého palatálního fonému (**e*) vytvořena nová alternace řady velární (*k*, *kh*, *g*, *gh*) s řadou palatální (*c*, *ch*, *j*, *h*). Neznělé aspiráty obou sdružených řad nepodléhají neutralizaci lokace (nebo jen velmi omezeně v případě *ch*). Zajímavým rysem staroindičtiny je, že důsledně formálně v intervokalickém postavení odlišuje pouze neznělou palatoveláru a palatálu (*ś* : *c*). U znělých a znělých aspirovaných palatovelár a palatál formální rozlišení v intervokalickém postavení neexistuje (*j*, *h* : *j*, *h*). Přesto se většinou rozeznávají staré (odpovídající palatovelárám) a nové palatály právě v syntagmatických alternacích, kdy staré (satemové) jsou realizovány před okluzivami cerebrálními, zatímco nové velárami.

Pozn.: Zajímavé je, že v avestštině jsou tyto řady rozlišeny důsledně i v intervokalickém postavení: satemové palatály *s*, *z* : palatály *c*, *j*.

Neutralizace lokace nové palatální řady probíhá rovněž před dierémem a dále před okluzivou a sykavkou, stejně jako v případě palatovelární řady.

<i>c</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>	<i>j</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>
<i>c</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>	<i>j</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>
<i>c</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>	<i>j</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>
<i>c</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>	<i>j</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>
<i>c</i>	+	#	→	<i>k</i>	<i>j</i>	+	#	→	<i>k</i>

<i>h</i>	+	<i>t</i>	→	<i>gdh</i>
<i>h</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>
<i>h</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>
<i>h</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>
<i>h</i>	+	#	→	<i>k</i>

Např.: *vac-*: *vakṣi*, *vakti*, *uváktha*, *vák*, *vāgbhiḥ*; *yuj-*: *yuktá-*, *áyugdhvam*, *áyukṣi*, *-yúk*, *-yúgbhiḥ*; *dah-*: *daghá-*, *ádhāk*, *, dhakṣyáti* etc.

Pro srovnání si uveďme syntagmatické realizace fonémů velární řady. Alofony velár mají vždy fonetickou velární hodnotu:

<i>k</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>	<i>g</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>
<i>k</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>	<i>g</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>
<i>k</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>	<i>g</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>
<i>k</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>	<i>g</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>
<i>k</i>	+	#	→	<i>k</i>	<i>g</i>	+	#	→	<i>k</i>

<i>gh</i>	+	<i>t</i>	→	<i>gdh</i>
<i>gh</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>
<i>gh</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>
<i>gh</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>
<i>gh</i>	+	<i>#</i>	→	<i>k</i>

Např.: *śak-*: *śaktam*, *śagdhi*, *śakṣyati*; *dagh-*: *dhaktam*, *dhak*; *migh-/mih-*: *me-kṣyāti*, *amikṣat*. etc.

Pozn.: Velární fonémy se ve skutečnosti v postavení na konci slova prakticky nevyskytují, proto jejich alternace v této pozici je pouhým konstruktem. Ostatně i četnost ostatních kombinací je celkem vzácná (srov. Erhart: 1980: § 226an.).

Čtenáře bohemistu jistě napadne, zda-li i v češtině fungují sružené řady, konkrétně, zda existuje sruženost mezi českou řadou dentální a palatální, zvláště když Trubeckoj uvádí češtinu spolu se slovenštinou, maďarštinou a srbochorvátštinou jako příklad jazyků vybavených jednodimenzionální opozicí lokační řady palatální oproti řadě dentální (Trubetzkoj 1939: 118).

Důvod proč se domnívat, že sruženost mezi těmito českými lokačními řadami existuje, je nasnadě – častá alternace typu (*o*)*plotit* × *plot*, *plodit* × *plod*, *honit* × *hon* etc.

O alternaci sružených řad se ale nejedná (jak upozornil v poslední době například Erhart v Kořínek – Erhart 2000: § 2.3.3 a v příslušné poznámce pod čarou), neboť neexistují přesně vymežitelné syntagmatické alternace. Existující alternace jsou alternacemi paradigmatickými: *rozkvet* × *květ*, *hod* × *hod* etc. jsou odvozeny od jednoho kořene a nepodléhají neutralizaci lokace před dierémem (v obou starých jazycích pravidelné) ani neutralizaci lokace před okluzívou: *rozkveíte*, *hodíte* etc. Schématicky vyjádřeno (majuskule zastupuje všechny konsonanty dané lokace, asimilace znělosti je pro názornost zanedbána):

\check{T}	+	T	=	$\check{T}T$	jako	T	+	T	=	TT
\check{T}	+	$\#$	=	$\#$	jako	T	+	$\#$	=	$\#$

Proto pokud jsme výše stanovili syntagmatickou neutralizaci lokace mezi lokačními řadami jako podmínku pro jejich klasifikování jako řad sružených, pak musíme říci, že alternace dentální a palatální řady je v nové češtině morfológickou alternací dvou základních neodvozených řad, nikoliv alternací řad sružených. Popis tohoto systému alternací není proto úkolem fonologie samotné, ale morfonologie.

LITERATURA

- BRUGMANN, K. (1922): *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
 BURROW, T. (1955): *The Sanskrit Language*. London: Faber and Faber
 ERHART, A. (1980): *Struktura indoíránských jazyků*. Brno: UJEP

- HORECKÝ, J. (1949): *Fonologia latinčiny*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení
- KOŘÍNEK, J. M. (1948): *Úvod do jazykospytu*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení
- KOŘÍNEK, J. M. – ERHART, A. (2000): *Úvod do fonologie*. Praha: Academia
- KÜHNER, R. (1877): *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache I*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung
- MACDONELL, A. A. (1910): *Vedic Grammar*. Strassburg: Karl J. Trübner
- MACDONELL, A. A. (1916): *A Vedic Grammar for Students*. Oxford: Clarendon Press
- KOLEKTIV (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia
- LINDSAY, W. M. (1894): *The Latin Language*. Oxford: Clarendon
- NIEDERMANN, M. (1911): *Historische Lautlehre des Lateinischen*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung
- OTREBSKI, J. – SAFAREWICZ, J. (1937): *Grammatika historyczna języka łacińskiego I*. Warszawa: Komitet wydawniczy podręczników adademicckich
- PRAŽÁK, J. M. – NOVOTNÝ, F. – SEDLÁČEK, J. (1948): *Latinsko-český slovník*. Praha: Česká grafická unie
- SCHMITT-BRANDT, R. (1998): *Einführung in die Indogermanistik*. Tübingen; Basel: Francke
- SIHLER, A. L. (1995): *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York–Oxford: Oxford University Press
- STOLZ, F. – SCHMALZ, J. H. (1927): *Lateinische Grammatik*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung
- SZEMERÉNYI O. J. L. (1996): *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford: Clarendon Press
- TRUBETZKOY, N. S. (1939): *Grundzüge der Phonologie*. Prague: TCLP
- WHITNEY, W. D. (1885): *Die Wurzeln, Verbalformen und primären Stämme der Sanskrit-Sprache*. Leipzig: Breitkopf und Härtel

SCHWESTERREIHEN VON N. S. TRUBETZKOY UND IHRE SYNTAGMATISCHEN NEUTRALISATIONEN

Der Beitrag befaßt sich mit dem Problem sog. *Schwesterreihen* (Terminus von N. S. Trubetzkoy). Wir behaupten, daß die Existenz der syntagmatischen Lokalisierungsneutralisation eine notwendige Bedingung für die Klassifikation der Lokalisierungsreihen als Schwesterreihen ist. Unsere Beispiele waren lateinische (*Kentumsprache*) und sanskritische (*Satemsprache*) Lokalisierungsneutralisationen.

Zum Schluss korrigieren wir die Trubetzkoy'sche Meinung, daß tschechische palatale und dentale Verschußlaute Schwesterreihen sind. Diese zwei Reihen haben keine syntagmatischen Lokalisierungsneutralisationen, aber paradigmatische Alternationen, deshalb sind diese Reihen keine Schwester-, sondern Grundreihen.

Ondřej Šefčík
Ústav jazykovědy FF MU
A. Nováka 1
660 88 Brno CZ
sefcik@phil.muni.cz

